

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ 1666-1668 РР.: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті на основі краєзнавчих, документальних та монографічних праць зроблено спробу проаналізувати хід військових та суспільно-політичних подій на Гетьманщині 1666-1668 рр. крізь призму історії Ніжинського козацького полку. Особлива увага звернена на антиросійське повстання 1667-1668 рр. Автором висвітлено вплив діяльності ніжинського полковника М. Гвинтівки і його оточення на внутрішньополітичне становище в Україні сеєдини XVII ст. та повстання в Ніжині 1668 року.

Ключові слова: Гетьманщина, епоха «Руїна», козацька старшина, національно-визвольні змагання, Ніжинський козацький полк, українсько-російське протистояння, «Чорна рада».

Період занепаду Козацько-гетьманської держави сер. XVII ст., досить відомий у історичній літературі як епоха «Руїни», був та залишається предметом дослідження низки істориків минулих століть та сьогодення. Поряд з фундаментальними працями таких істориків XIX – поч. XX ст. як М. Костомаров та М. Грушевський, присвячених даній тематиці, варто згадати і роботи сучасних дослідників, зокрема, В. Борисенка, В. Кривошеї, В. Смоля, В. Степанкова, Т. Яковлевої та інших.

Особливої уваги в епосі «Руїни» привертають роки гетьманування Івана Брюховецького (1663-1668 рр.), означені низкою драматичних подій, пов'язаних із постійною боротьбою козацької верхівки за гетьманську булаву, посиленням соціального протистояння в українському суспільстві, втратою гетьманом підтримки народу, агресивним втручанням з боку інших держав тощо [8, 86]. Після сумнозвісної Чорної ради 1663 р. в Ніжині, що закріпила у свідомості українського суспільства розкол Гетьманщини по берегах Дніпра і стала предметом дослідження низки істориків та літераторів, особливу актуальність привертають 1666-1668 рр. Означені стислі хронологічні рамки характеризуються наростанням невдоволення українським населенням московського ярма, що вилилось в другу після 1658-1659 рр. українсько-московську війну 1666-1668 рр.

Зважаючи на роки перебування українських земель в складі Російської імперії та СРСР, тодішня російська (з 1922 р. радянська) та українська історична науки масово замовчували низку дійсних подій 1666-1668 рр. або лише частково про них згадували, зважаючи на «братню» історію українського та російського народів. Лише з проголошенням незалежності України у 1991 р. українсько-російське військове протистояння сер. XVII ст. привернуло увагу істориків.

Поряд із вивченням загальних процесів історії Гетьманщини другої половини гетьманування

І. Брюховецького, особливої актуальності набуває дослідження розгортання виступу проти умов Московських статей 1665 р. в окремих козацьких полках. Зокрема, увагу істориків варто звернути до подій 1666-1668 рр. в Ніжинському козацькому полку – одному з центрів українського державотворення та територіально найбільшого полку Гетьманщини протягом 1654-1663 рр. Показово, що вивчення краєзнавчої специфіки основних історичних процесів сприяє їх ґрунтовному, об'єктивному дослідженню, пошуку нових напрямків, концепцій тощо.

Сучасний стан вивчення історії Ніжинського полку 1666-1668 рр. є поверхневим, містить низку неточностей та «білих плям». Проте, варто віддати належне розвідкам ніжинських краєзнавців О. Морозова, О. Уривалкіна, Г. Самойленка та інших.

Метою даної статті є спроба висвітлити внутрішню історію Ніжинського козацького полку 1666-1668 рр. в контексті українсько-російського протистояння на основі наявних документальних джерел та попередніх напрацювань історіографії.

Реалізація умов Московських статей 1665 р. не змусила на себе довго чекати. Відтепер все некозацьке населення українських міст та сіл виводилось з-під контролю гетьманської адміністрації та переходило у відання московських воєвод. Податки, що раніше збиралися козаками на користь гетьманської адміністрації і згодом їх частина передавалася Москві, тепер збиралися московськими воєводами на користь царської казни в обхід гетьмана. Досить болючою для України стала стаття про кількість російських залог у містах, що зросла більш ніж у два рази. Крім того, чисельно збільшені московські залози повинні були повністю утримуватись за рахунок українських селян та міщан. Так, якщо у 1658 р. в Ніжині розташовувалося 300 російських солдатів, то тепер їх кількість становила 1200 чол. [4, 133]. Натомість у таких містах як Київ, Чернігів та Переяслав московська залога нараховувала 5 тис.

Уже в січні-лютому 1666 р. до міст і містечок Гетьманщини почали прибувати московські воєводи та багаточисельні царські чиновники. Як свідчить автор «Історії Русів», штат кожного воєводи був досить велелюдним: «вони мали при собі всіляких ступенів піддячих ... , мірників, вагарів, приставів та п'ятдесятьких з командами» [3, 213]. Розпочався ретельно спланований перепис українського населення та їх майна з метою визначення розмірів податків. Прискіпливі російські чиновники, часто застосовуючи фізичну силу, внесли до так званих «Переписних книг» все майно мешканців до «... останньої животини і всякого дріб'язку, обклавши теє податками. До того відчинено їм комори, спіжарні, скрині і всі хованки, не виключаючи льохів, пасік, хлібних ям та самих клунь і голубників» [3, 213]. Традиційно багаті на товари українські ринки, що розміщувались на центральних

площах міст, були теж оточені російськими воєводами і фактично пограбовані. Варто припустити, що така доля не оминула і Соборну площу в Ніжині. Таким чином, реалізація на практиці умов Московських статей стала яскравим втручанням московських чиновників у внутрішні справи Гетьманщини, чого до цього не було за жодного гетьмана. Непосильні податки, якими було обкладено українців, викликали лише невдоволення та нарікання на зраду І. Брюховецького перед власним народом. Проте гетьман був байдужим до скарг українців, вбачаючи свою опору в Москві. У той час коли українське населення перебувало на грані повстання, Іван Мартинович лише збільшував чисельність московських залог та упродовжував в Україні середньовічну європейську інквізицію, палячи на площах міст відьом.

Відчуваючи неспроможність платити надмірні податки на утримання воєвод та продовжуючи прагнення до волі, не забуте з часів національно-визвольної революції 1648-1657 рр., українське населення знову повстало на боротьбу. Так, 18 липня 1666 р. розпочалося повстання козаків та селян у Переяславському полку, спрямоване проти засилля Москви. Повстанці вбили переяславського полковника Д. Єрмолаєнка та оточили московську залого в Переяславській фортеці. Після невдалого кровопролитного штурму повстанські загони були змушені покинути Переяслав та створити укріплений табір в м. Гельмязів. Антиросійське повстання набирало сили, швидко перекинувшись на землі сусіднього Переяславському Миргородського полку. Під загрозою знищення опинилися як російські воєводи в Україні, так і прихильний до них гетьман І. Брюховецький, що розпочав каральні операції проти повстанців. На придушення козацько-селянських виступів гетьманська адміністрація відрядила військові сили Чернігівського, Ніжинського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького та Полтавського полків. Свою допомогу гетьману надав і московський цар Олексій Михайлович, відправивши на Гетьманщину 2-тисячний загін кінноти та піхотинців. Великі бої між повстанцями та урядовими військами відбулися у липні 1666 р. поблизу міст Гельмязева та Піщаної, де діяли козаки Ніжинського та Чернігівського полків. За свідченнями радянської історіографії, частина ніжинців, всупереч наказам свого полковника та сотників, перейшла на бік повсталих загонів [4, 154]. Проте, незважаючи на відчайдушний опір, у кінці 1666 р. повстання в Переяславському полку було придушене.

Поступово проти І. Брюховецького виступила частина полковників, яка висловила йому невдоволення поведінням росіян. У 1667 р. ніжинський полковник М. Гвинтівка відмовився придушувати козацько-селянські повстання силами Ніжинського полку та звернувся до І. Брюховецького з закликом скласти свою владу на користь правобережного гетьмана України

Петра Дорошенка (1665-1676 рр.). У відповідь гетьман власним наказом позбавив М. Гвинтівку ніжинського полковництва, звинувативши його в невірній службі. Разом з М. Гвинтівкою в опалу потрапив і Василь Шумейко – осавул Ніжинського полку протягом 1665-1667 рр., якого деякі історики вважають близьким родичем ніжинського полковника Прокопа Шумейка (1648-1650 рр.), зважаючи на записи в Зборівському реєстрі 1649 р. [5, 201]. Новим ніжинським полковником було призначено Артема Мартинова, який також не поділяв політики І. Брюховецького. За сприяння нового полковника Ніжин поступово перетворювався на осередок антиросійськи налаштованого козацтва та селянства. Наприкінці 1667 р. у місті починає поширюватися незадоволення свавіллям старшин, московських переписувачів, збирачів податків і стрільців, які нахабно порушували українсько-російські угоди, царські грамоти та зазіхали на споконвічні козацькі права, даровані ще польськими королями.

На початку 1668 р. населення Лівобережної України відмовилося платити податки московським воєводам. У містах розпочалися масові козацько-селянські хвилювання, гнів яких вилився у масове побиття російських ставлеників. Так, московський воєвода в Ніжині І. Ржевський скаржився до Москви на те, що ніжинці відмовляються виконувати його накази, платити податки і масово записуються в козаки. На скарги воєводи щодо відкритої непокори міщан, селян та козаків міста ніжинський полковник А. Мартинов відповів, що люди в українських містах вільні вибирати собі кращих правителів та можуть вільно записуватися в козаки [6, 113]. 22 січня 1668 р. А. Мартинов вводить до Ніжина козаків Батуринської, Конотопської, Новомлинської, Кролевецької, Спаської, Глухівської та Веркіївської сотень, розташувавши їх у Великому та Новому містах. Під тиском козаків Ніжинського полку московські стрільці зачиняються в Ніжинському замку. До Москви почали надходити звістки, що ніжинський полковник «навел казаків безчисленно много, на каждом дворе стоит по двадцати и больше», і що очікувати від них треба «шатості и всякого дурна» [7, 18]. Намагаючись штурмом оволодіти Замком, ніжинці розкопали Покровський земляний вал, загатили рів соломною та деревом і розпочали тривалу облогу Замку.

Показово, що антиросійське повстання охопило все Лівобережжя. Поряд з Ніжином побиття росіян розпочалося в Переяславі, Гадячі, Острі, Чернігові та інших містах. Розуміючи безвихідність ситуації, гетьман І. Брюховецький приймає рішення пристати на бік повсталих та очолити повстання. У лютому 1668 р. він скликає старшинську раду в Гадячі, де повідомив про це генеральній старшині. До низки міст і містечок Лівобережної України було послано гетьманські заклики до повстання проти Москви [9, 354]. Сподівання на перемогу повстання підсилювала і поява на Гетьманщині козаків правобережного

гетьмана П. Дорошенка, який розпочав боротьбу за об'єднання під своєю булавою всієї України.

Облога Ніжинського замку затягувалася, адже московська залога змогла протриматися всю зиму. У березні 1668 р. до Москви надходили повідомлення про те, що стрільці все ще в облозі. Упродовж невдалих штурмів Замку загинуло до 2,5 тис. козаків А. Мартинова. Тим часом війська правобережного гетьмана П. Дорошенка рухалися вглиб Гетьманщини на допомогу повсталим в Ніжині та інших містах. Лівобережний гетьман І. Брюховецький, замість надання допомоги по вибиттю московських залог із замків Чернігова та Ніжина, сам рушив на зустріч П. Дорошенку. У червні 1668 р. обидва гетьмани зустрілися на Сербиному полі поблизу Диканьки, де П. Дорошенка було обрано гетьманом обох берегів Дніпра. Натомість, лівобережні козаки, відчуваючи свою провину за попередню службу Москві та бажаючи заслужити покровительство нового гетьмана, забили І. Брюховецького як собаку киями, попередньо прикувавши до гармати як злочинця. Разом з І. Брюховецьким було вбито і його останніх прихильників: відданого до останнього запорожця Чугуя, кошового отамана Івана Білецького та призначеного напередодні вбивства на протигагу А. Мартинову нового ніжинського полковника з числа запорозьких ставлеників Івана Соху [5, 178].

Здавалося, що спільними силами під булавою П. Дорошенка московський гніт буде повалено. Але в середині літа, несподівано для всіх, П. Дорошенко вирішує повернутися до Чигирина, довідавшись про зраду дружини. Залишивши наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного та доручивши йому вибити московські залоги з Ніжина та Чернігова, частина правобережних козаків на чолі зі чигиринським володарем фактично залишила Лівобережжя напризволяще. Відхід П. Дорошенка на правий берег не змусив Москву довго чекати і в серпні 1668 р. на Україну було послано каральне військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським. 11 серпня московські війська з'явилися біля ніжинської міської брами. Розуміючи, що допомоги чекати нізвідки, ніжинські козаки відмовилися дурно проливати християнську кров та добровільно залишили свої домівки, рятуючись в навколишніх лісах. Показово, що відповідальний за допомогу Ніжину та іншим містам наказний гетьман Д. Многогрішний зазнав тиску з боку свого лівобережного оточення, яке змусило його повернутися в підданство московського царя та припинити війну. Далеко не останню роль в тиску на Д. Многогрішного зіграли його брат Василь та колишній ніжинський полковник М. Гвинтівка, що більше року провів у в'язницях гетьманської резиденції Гадяча та Ніжина, а після вбивства І. Брюховецького зміг повернути довіру московського царя.

Темною сторінкою залишається також роль ніжинського полковника А. Мартинова (1667-

1668 рр.) під час походу Г. Ромодановського на Україну, адже згадок про те, що він перебував у Ніжині з приходом росіян немає. Скоріш за все, він покинув місто напередодні, тим самим позбавивши ніжинських козаків свого лідера. Відомо, що незабаром А. Мартинов перейшов на бік П. Дорошенка та згодом був поранений в бою з московськими загонами під Ніжином [1].

Залишене захисниками та Д. Многогрішним м. Ніжин стало легкою здобиччю досвідченого московського воєводи князя Г. Ромодановського. За даними Чернігівського літопису та досліджень місцевих краєзнавців Ніжин був взятий практично без бою та повністю спалений [6, 158]. У палаючому вогні та зусиллями озвірілих московських стрільців у місті майже не залишилось дерев'яних будинків. Було знищено низку церков, з поміж яких вистояв хіба кам'яний Миколаївський собор, розміщений в тодішньому центрі Ніжина – Соборній площі. Зокрема, збереглися дані про спалення московськими військами дерев'яного храму святої Покрови, від якого залишились купки попелу.

Отже, українське повстання козацтва та селянства 1668 р., спрямоване проти непосильного гніту з боку Москви, закінчилось повною поразкою. Роз'єднаність у козацькому середовищі, розкол України по два береги Дніпра, відсутність справжнього лідера, який міг би знову об'єднати Гетьманщину після смерті Б. Хмельницького та зрада частини козацької старшини вилились у жорстокий погром Лівобережжя після карального походу війська Г. Ромодановського. Яскравим прикладом варварських дій московитів є повне спалення полкового центру та одного з осередків козацтва на Північному Лівобережжі Ніжина, що призвело до його стрімкого економічного занепаду.

Так склалося, що Ніжин відіграв головну роль з політичної кар'єри гетьмана І. Брюховецького. Саме на Чорній раді у Ніжині 1663 р. він був обраний гетьманом, та саме з невдоволення ніжинців і їх полковника М. Гвинтівки у кінці 1667 р. розпочалося стихійне антиросійське повстання на Гетьманщині, що у 1668 р. завершилось убивством «кошового гетьмана» [2, 341].

Роки перебування при владі І. Брюховецького позначились низкою політичних подій, що прирікали Україну на поступову загибель. Перший цвях в українську домовину був забитий на Чорній раді; далі було Андрусівське перемир'я між Московською державою і Річчю Посполитою, що остаточно розкололо Гетьманщину на дві частини, а завершило все повстання 1667-1668 рр., яке стало останньою спробою козацької старшини захистити державницькі інтереси, забувши про власні привілеї та права. Після 1668 р. до влади на Україні приходять люди, які ставили власне збагачення вище інтересів української державності.

1663-1668 роки стали останньою яскравою сторінкою участі Ніжинського полку в національно-визвольних змаганнях українського народу сер. XVII ст. Затяжна громадянська війна, переповнена братовбивчими кампаніями в ході російсько-польського протистоянням на теренах України, остаточно виснажила козацькі пориви до власного державотворення. Розпочався незворотній процес інкорпорації українських земель до складу Московської держави, зупинити який роз'єднаній козацькій старшині вже було не під силу.

Посилання

1. <http://www.orluka.h16.ru>
2. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. / М. С. Грушевский. – К.: «МП Левада», 1995. – 696 с.
3. Історія Русів. / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
4. Історія Української РСР: У 8 т. і 10 кн. / Г.Я. Сергієнко та ін. – К.: АН УРСР, 1979. – Т. 2. – 616 с.
5. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея – К.: Вид. дім «Стилос», 2004. – 391 с.
6. Ніжин: із глибини віків...: Матеріали з краєзнавства Ніжина / Автор та упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – 428 с.
7. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали [Вип. 1]. – Ніжин, 1994. – 24 с.
8. Суперечливі моменти історії України і Росії. – Харків: Торсінг плюс, 2008. – 384 с.
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687 рр.): Матеріали до українського дипломатарію. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.

Железко Р.А. Нежинский казачий полк и украинско-российское противостояние 1666-1668 гг: краеведческий аспект

В статті на основі краєведчих, документальних і монографічних робіт зроблена спроба проаналізувати ход військових і громадсько-політичних подій на Гетьманщині 1666-1668 гг. сквозь призму історії Нежинського казачого полка. Особливу увагу приділено впливу діяльності нежинського полковника М. Гвинтовки і його оточення на внутріполітичне положення в Україні середини XVII в. і виступу в Нежині в 1668 году.

Ключевые слова: Гетьманщина, епоха «Руїна», казачья старшина, національно-освободительное движение, Нежинский казачий полк, украинский-российское противостояние, «Черная рада».

Zheliezko R.A. Nizhyn Cossack regiment and the Ukrainian-Russian confrontation 1666-1668 years: regional aspect

The article is based on the local history, documentary and monographic works an attempt to analyze the progress of military and political events on Hetmanate 1666-1668 through the prism of history Nizhyn Cossack regiment. Particular attention is paid to the causes, characteristics and consequences of anti-Russian rebellion years 1667-1668. The author describes the impact of Nizhyn colonel M. Hvyntivka and his environment to the internal situation in Ukraine in the mid XVII century and Nizhyns' rebellion 1668.

Key words: Hetmanate, the epoch of «Ruins», Cossack officer, national-liberation struggle, Nizhyn Cossack regiment, Ukrainian-Russian confrontation, «Black Board».

13.03.2011 р.

УДК 94(477.51) «16/17»

С.В. Щербина

ГОНЧАРНІ ЦЕХИ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

Стаття присвячена історії гончарних цехів на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст. Проаналізовано стан розробки проблеми, законодавчу базу ремісничих корпорацій, висвітлено традиції, права та обов'язки їх членів.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, ремесло, гончарство, цех.

Цехова організація ремесла на території Північного Лівобережжя набула поширення після отримання містами регіону магдебурзького права у середині XVII ст. Вивчення історії гончарних цехів Північного Лівобережжя значною мірою ускладнене втратою внутрішньоцехової документації. Дослідженням історії чернігівських цехів одним із перших у XIX ст. переймався М. Білозерський [Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. П, спр. 22907], який виготовив копії універсалів полковників, надані ремісничим корпораціям міста. Територіальна структура, чисельність та атрибутика гончарних цехів були висвітлені у працях О. Шафонського [1, 301-302], О. Ковалевського [2, 1-2], збірнику «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901» [3]. Після остаточної ліквідації цехового устрою у 1902 р. Чернігівська губернська вчена архівна комісія ініціювала збирання реліквій ремісничих корпорацій, які були продемонстровані на виставці XIV Археологічного з'їзду у 1908 р. Серед них експонувались «Книга расходная Гончарской управы» і «Бумаги упраздненной Гончарной управы» Кролевця, печатка Ніжинської гончарної управы [4, 121, 144, 151]. До нашого часу у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського збереглися 4 прибутково-витратні книги Кролевецького гончарного цеху XVIII – XIX ст. – «Книга управы гончарского ремесла о вписавихся в сию управу мастерами гончарах Кролевецкого магистрата» [Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ), Інв. № Ал 510/4], «Книга расходная управы гончарской» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/7], «Бумаги упраздненной Кролевецкой гончарской управы» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/6], «Книга управы Кролевецкой гончарского ремесла для записки приходов и расходов» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/5].

У 20-х рр. XX ст. Є. Спаська вивчала історію гончарних цехів Чернігівщини [5]. Принагідно цей сюжет був висвітлений у дослідженнях К. Лазаревської [6] та А. Єршова [7].